

O VEZAMA ISLAMIZIRANIH BOGUMILA S HRVATSKIM I SLOVENSKIM PROTESTANTIMA

Muhamed Hadžijahić

Kao što je poznato, naši protestantski reformatori obuhvatili su svojim programom i obraćanje muslimanskih Slavena pravom evanđelju. Štampajući svoje knjige dijelom i ćirilicom bili su svjesni da se to pismo upotrebljavalo »sve do Carigrada«; ćirilicom se — navodili su — služe i 'Turci', podrazumijevajući tu zapravo bosanske Muslimane. Prevodom Svetog pisma Božja će se riječ raširiti među ostalim i u Bosni, pa dalje do Carigrada. Zanosili su se idejom obraćanja i samog sultana, pa će se tako ukrotiti i sami Turci. Prevodenjem i štampanjem protestantskih knjiga suzbiće se »turska vjera« i izvojevati pobjeda nad Muhamedovim i Antikristovim carstvom.

Poznato je nadalje da su Trubar i njegovi saradnici razvijali i određenu akciju među muslimanima. U glagoljicom štampanoj posveti kralju Maksimilijanu prvog dijela Novog testamenta (od godine 1582) Trubar spominje kako neki stari dostojanstveni 'Turci' ponekad govore s kršćanima o vjerskim stvarima, što bi moglo upućivati na zaključak da su protestanti vodili dijalog s muslimanima. Sa dvojicom pravoslavnih svećenika, Matijom Popovićem i Jovanom Maleševcem (iz okolice Bileće), koji su 1562. godine došli u Ljubljano, gdje je boravio i Trubar i nastavili put u Urach, da bi radili na osnivanju hrvatske štamparije, nalazio se i neki »mladi 'Turčin'«, očito bosanski Musliman, koji je trebao u Urachu završiti tipografski zanat; zanimljiva je pojedinost da se ova grupa posebno hranila, jer nisu jeli (svinjsko?) meso, već ribu (da li zbog tog »mladog 'Turčina'«?). Slovenski reformatori kontaktirali su i sa muslimanskim zarobljenicima u Kranjskoj. Trubar je lično dolazio u Ljubljano, gdje je u ljubljanskom gradu bio 1566. zatvoren bosanski paša Usraim-beg iz Livna, s kojim se sastao. Pokušao ga je pridobiti za pokret, ali je taj Livnjak izjavio da želi ostati u islamu. Sastao se i sa jednim hodžom, koji je kao zarobljenik bio zatvoren u Ribnici. Trubar se kod ovih zarobljenika interesirao i za Kur'an tražeći od njih potrebna objašnjenja, potaknut od njemačkog predikanta Jakoba Andreae, koji se bavio Kur'anom, da bi u propovijedima mogao pobijati islamsko učenje.¹

¹ Neke novije podatke o ovome objavljuje M. R u p e l, Nove najdbe naših protestantik XVI. stol. SAZU, Razred za filološke in literarne vede. Dela 7. Ljubljana 1954, str. 68.

Smatram da se s nastojanjima protestantskih reformatora za pridobijanje muslimana može dovesti u neposrednu vezu mnogo citirani navod odličnog poznavaoaca sekta u Turskoj, engleskog diplomate Paula Ricauta (1628—1700) u njegovu djelu o Turskom carstvu,² gdje, govoreći o bosanskim poturima daje neke informacije i o njihovu odnosu prema Novom zavjetu. Stojeći na stano- vištu da su ti navodi autentični i značajni za islamizaciju bosanskih bogumila, njima je posebnu pažnju posvetio Aleksandar Solovjev najprije u studiji »Ne- stanak bogomilstva i islamizacija Bosne«,³ a onda posebno u radu »Engleski izvještaj XVII vijeka o bosanskim Poturima«.⁴

Solovjev je osobito analizirao navod Ricauta prema kojem bosanski poturi kao vojnici koji borave na ugarskim i moravskim granicama čitaju Novi zavjet na slavenskom jeziku koji dobivaju iz Moravske i Dubrovnika, a drago im je da saznaju i o tajnama Kur'ana, koji čitaju na arapskom.

Solovjev naglašava da podatak prema kojem poturi čitaju evanđelje na slavenskom jeziku, iako se smatraju muslimanima, potpuno odgovara potom- cima bogumila koji su naročito mnogo čitali i komentarisali Novi zavjet.

Solovjev je s razlogom povjerovao Ricautu koji je bio naročito dobro upućen u razna idejna strujanja svojega doba u Stambolu i Turskom carstvu, u kojem je inače proveo dvadeset i četiri godine. Posebni interes Ricaut je po- kazao za heterodoksna učenja, pa poglavlje njegove knjige »O modernim sek- tama i herezama u Turskoj« i danas ima vrijednost kao historijsko vrelo.

Djelu Ricauta odati je veliko priznanje već time što je poslije prvog en- gleskog izdanja od 1668. godine slijedilo još pet izdanja na engleskom jeziku, a prevedeno je osim toga na francuski, njemački, talijanski, poljski i ruski jezik.

Kao što to i sam ističe, a i njegov francuski prevodilac iz 1670. godine, Ricaut je podatke o vjeri, sektama i redovima prikupio od »najčuvenijih zna- laca njihova zakona i od starješina tih redova koje je pridobio pomoću novca i poklona«. Pri tome mu je naročito pomagao islamizirani Poljak Albert Ro- bovski, koji je u Turskoj već bio proveo devetnaest godina.

Solovjev nije međutim Ricautove navode o poturačkom nabavljanju i čitanju Novog zavjeta konfrontirao s drugim izvorima, niti je ukazao na mo- guću povezanost bosanskih potura sa hrvatskim i slovenskim protestantima, posebno ako se uvaži da su se mogli služiti samo protestantskim tekstovima Novog zavjeta.

Na prvi pogled doista je teško i povjerovati Ricautovim saopćenjima ako se uzme u obzir da se po islamskom učenju evanđelje, istina, priznaje kao Božja objava, ali se istovremeno ističe da nije sačuvano u izvornom obliku, pa se dosljedno tome odbacuju svi postojeći starozavjetni i novozavjetni tekstovi.

² O Ricautu upor. najnoviju studiju koju je napisala Sonia P. Anderson, Paul Rycout and his Journey from Constantinople to Vienna in 1665—1666. — *Revue des études sud-européennes*. Tome XI, 1973, No 2, Bucarest 1973, str. 251—273.

³ *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine* I, Sarajevo 1949, str. 66 i d.

⁴ *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* N. S. VII, Sarajevo 1952, str. 101—109; I s t i, *Le témoignage de Paul Ricaut sur les restes du Bogomilisme en Bosnie. Byzantion*, 23 (1953), 78—86.

Ipak mislim da se Ricautovi navodi teško mogu dovesti u pitanje, naročito ako upozorim da se direktna potvrda za ono što tvrdi nalazi u jednom dubrovačkom izvještaju, i to iz početka 1596. godine. Tu se opisuje dolazak u Beograd dvojice dubrovačkih poslanika, Tome Sorkočevića i Vale Đurđevića 30. marta 1596. Jedan je od njih izvijestio da je prolazeći kroz beogradske ulice — kako taj izvještaj reproducira Vuk Vinaver — vidio i ovo: »U jednoj lepoj kući sa visokim čardakom usred latinske čaršije nalazila su se tri dubrovačka dućana. Nekoliko ljudi se objašnjavalo pred zgradom. Jedan je bio Bosanac Musliman, koji se baš vratio sa fronta u Mađarskoj. Tražio je od trgovaca jedan nož, platna i nekakvo ćirilsko sveto pismo. Dubrovčanin mu iznese sanduk knjiga. Zatraži dve škude za jednu debelu svesku, lepo povezani novi zavet sa molitvama. Vojnik izvadi ćemer i nađe dva nagorela ugarska zlatnika. Bunio se što je knjiga toliko skupa. Pre tri godine još su se ove stvari mogle dobiti za ciglo osamdeset aspri, uveravao je trgovca. Ovaj je govorio o teškim ratnim vremenima...«⁵

Ako se uporede podaci koje daje Ricaut sa ovim dubrovačkim izvještajem, koji je iz nešto ranijeg vremena, podudarnosti su očite. I po jednom i po drugom izvještaju Bosanci Muslimani nabavljaju Sveto pismo, odnosno Novi zavjet. Oba izvještaja pri tome spominju vojnike iz Mađarske. Dubrovački izvještaj precizira da se radilo o primjercima u ćirilici, očito štampanim. Izvještaj iz 1596. pokazuje da to nije bio jedini slučaj ove neobične kupoprodaje.

Poturi koji su nabavljali evanđelja mogli su nabavljati rukopisna evanđelja, ali naročito, s obzirom na dubrovački izvještaj, prije svega štampana evanđelja. To su mogla biti samo ćiriliska evanđelja, »a na ćirilici je postojao« — kaže Mijo Mirković — »samo Novi zavjet u prijevodu istarskih protestanata na čakavskom, štampan 1563«. »A prevodioci i izdavači bili su taj Novi zavjet i namijenili, kako u predgovoru kažu 'vsim slovenskoga jezika ljudem (tj. Jugoslavenima), i to najprvo vam Hrvatim i Dalmatinom potom takajše Bošnjakom, Bezbjakom, Srblijom i Bulgarom'.

Očito je da se u ovoj prilici srećemo s jednim zanimljivim kontaktom s jedne strane islamiziranih bogumila, a s druge strane naših »luterana«. Izraz »lutor«, dobro do danas poznat među bosanskim Muslimanima za čovjeka koji mnogo ne drži do vjerskih propisa, dobiva na ovaj način jedno konkretnije uporište. Taj je izraz mogao u muslimanskoj sredini dobiti pogrđan prizvuk upravo u vezi s interesom koji su islamizirani bogumili pokazivali prema luterskim knjigama. Protestantski planovi o pridobijanju »'Turaka' sve do Carigrada« i poturački interes za Novi zavjet, koji su oni vrlo vjerojatno dobivali od tih istih protestanata, predstavlja zanimljivu spregu, koja unosi novo svjetlo i u toliku odbojnost ortodoksnih muslimana od lutora. Ta odbojnost kod ortodoksnih katolika ima svoj puni smisao, no što bi ortodoksni muslimani imali protiv lutora da to nije bio i njihov problem? Lutora ili barem ljudi koji su stajali u nekoj vezi s njima jamačno je bilo i u muslimanskim redovima (u Sarajevu je živjela i porodica Lutor), pa se refleks na lutore, kojim su se doskora obilježavali muslimani slabe vjerske postojanosti, održao i u poznije vrijeme.

⁵ Vuk Vinaver, Prve ustaničke borbe protiv Turaka. Prosveta. Beograd 1953, str. 39.

Da je izdanje prevoda Novog zavjeta istarskih protestanata doista bilo prošireno u Bosni, postoji jedno svjedočanstvo iz poznijeg vremena: splitski nadbiskup Sforca javljao je 1632. Kongregaciji da je saznao »da su u Gornjoj Bosni jeretici preveli i rasturaju Novi zavjet na ilirskom...«.⁶ Da li se Novi zavjet rasturao i među muslimanima, Sforca, istina, izričito ne potvrđuje.

Solovjev je upozorio na jedno neslaganje u Ricautovim štampanim tekstovima: englesko izdanje spominje poture-vojnike na bosanskim granicama, a francusko na moravskoj granici. Solovjev se opredijelio za prvu alternativu, pa iako to nije ovdje od bitne važnosti, mislim da je ispravnije uzeti da se radi o granici prema Moravskoj.

Treba naime imati pred očima da su u doba na koje se odnosi svjedočanstvo Ricauta Bošnjaci vojnici u velikom broju služili u Ugarskoj, o čemu se uostalom nalaze potvrde i u Evlija Čelebije. U vremenu na koje se odnosi Ricautov zapis granice carstva bile su daleko na sjeveru Bosne, pošto je i Ugarska bila u sklopu carstva. Tamo su Bošnjaci dominirali u javnom životu, a bosanske čete koje su u tim krajevima bile stacionirane znale su vršiti prepade i u graničnu Moravsku, poznatu u to doba kao jako uporište protestantizma; jedna narodna pjesma zapisana pod br. 135 u Erlangenskom rukopisu zna za nekog livanjskog bega

koi često ide na Moravu
te razbija bogate tergovce.⁷

Nije, prema tome, bez osnove ako Ricautovo saopćenje shvatimo tako da su bosanski vojnici, koji su služili u Ugarskoj kao graničari prema Moravskoj, tamo kupovali primjerke Novog zavjeta, kao što su to jednako činili i u Dubrovniku, a eto i u dubrovačkih trgovaca u Beogradu.

Dubrovnik također dolazi u obzir kao tržište gdje su poturi mogli nabavljati protestantska evanđelja. Polazim od toga da su mogli nabavljati i čitati samo Sveto pismo štampano ćirilicom. Ne dolaze dakle u obzir odlomci Sv. pisma u evanđelistarima ili lekcionarima, štampani latinicom, koji se pojavljuju naročito počevši od Bartola Kašića (Rim 1641). Moglo se raditi samo o ćirilskom izdanju koje su priredili Stjepan Konzul i Antun Dalmatin. U Dubrovniku je bilo pristaša protestantizma kao i njihovih knjiga.⁸ Dubrovački nadbiskup tužio se Kongregaciji na pojavu izopačenih i heretičkih evanđelja i epistola.⁹ Poturi su dakle u Dubrovniku mogli naći protestantsko izdanje od 1563.

Positivan stav potura prema Svetom pismu Novog zavjeta ogleda se u jednom svjedočanstvu, starijem od Ricauta, tzv. kunovskom zapisu, pisanom bosančicom, koji sadrži Molitvu ot treska, ot groma i ot besa i ot grada. Na

⁶ Dr Jovan Radonić, Štamparije i škole rimske kurije u Italiji i južnoslavenskim zemljama u XVII veku, SAN, Beograd 1949, str. 46.

⁷ Upor. Ante Šimčik, Bošnjačke čete na Moravě. *Časopis vlasteneckého spolku musejního v Olomouci*, roč. XLIII. Olomouc 1930, str. 151—154.

⁸ Upor. K. Vojnović, Crkva i država u dubrovačkoj republici. *Rad CXXI*. U Zagrebu 1895, str. 56—63.

⁹ Upor. E. Fermendžin, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620—1684. U Zagrebu 1891, str. 25.

zapisu su unesena isključivo muslimanska imena dvadeset devet posjednika kunovskog metoha (zemljišnog posjeda bosanske crkve) da bi se zaštitili od prirodnih nepogoda (kojima je demijurg djavo). U zapisu, koji je očito bogumilskog postanka, navedena je apokrifna priča na latinskom o pismu Krista kralju Abgaru te ukupno 24 citata iz Svetog pisma (6 citata iz Apokalipse, 5 iz Ivanova evanđelja, 5 iz Djela apostolskih, 3 iz Lukina evanđelja, po jedan citat iz Mateja, zatim Marka, dalje Mateja-Marka-Luke, iz sva četiri evanđelja te 1 citat iz Psalmi). U pitanju je svakako jedan od poturačkih »duplih zapisa« o kojima govori turski anonimus iz 1585. godine,¹⁰ a to je posve u duhu Ricautova svjedočanstva, prema kojem je u potura bio na cijeni i Novi zavjet, ali i Kur'an.

Na području Bosne sačuvala su se i dva primjerka Novog zavjeta, jedan u Staroj srpskoj crkvi u Sarajevu, a jedan u manastiru Gomionici, koji bi mogli vući porijeklo od ovog poturačkog sinkretizma.

U Staroj srpskoj crkvi u Sarajevu čuva se jedno četveroevanđelje iz XVI stoljeća koje je ranije bilo u muslimanskim rukama. Otkupila ga je, kako je označeno 1682. na posljednjem listu, monahinja Efimija »od bogomrskog Agarenina«.¹¹

»Iskupljeno (je) iz agarenskih ruku« i evanđelje koje se čuva u manastiru Gomionici. Zapis o tome potječe iz 1722. godine.¹²

U punom skladu sa Ricautovim svjedočanstvom stoji i jedan podatak iz novijeg vremena.

Prilikom terenskih ispitivanja u proljeće 1966. na području srebreničke općine upoznao sam u Srebrenici bivšeg trgovca Miroslava Jakšića. On mi je kazao i ovo:

»Slušajte, nešto ću vam reći povjerljivo što sam doznao o muslimanima u Luki.¹³ Moj je otac imao pilanu pa su za nas radili i seljaci iz Luke. Bilo je to negdje oko 1926—1928, kada mi je jedan od stanovnika toga sela povjerio se i pokazao Novi zavjet. Bilo je to izdanje štampano latinicom, ali sa otkinutim koricama (valjda zbog križa!). Oni u Luci tvrde da Isus nije pogubljen, već da je nestao. Ni jedan od njih ne bi rekao nipošto ništa protiv kršćanstva, ali su se priznavali muslimanima. Držali su Sveto pismo i pravili usporedbe tekstova između Kur'ana i Svetog pisma.«

Na moje pitanje koje su to porodice, nije mi htio izričito reći, ali je spomenuo starog Durakovića, starog Begića te Dedu Sulejmanovića; jedan od njih mu je to povjerio.¹⁴

¹⁰ H. Mehmed Handžić, Jedan prilog povijesti prvih dana širenja islama u Bosni i Hercegovini, *Narodna uzdanica, kalendar za godinu* 1938. Sarajevo, str. 41—42.

¹¹ V. Mošin i S. M. Traljić, Čirilski spomenici u Bosni i Hercegovini, *Naše starine*, VI, Sarajevo 1959, str. 69.

¹² Ljuba Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi II, 59, br. 2406.

¹³ Luka je spadala u Žepu, premda je ekipa *Zemaljskog muzeja* koja je proučavala Žepu i materijal o tome objavila u *Gl. Z. m.* 1964. ovo naselje iz nepoznatih razloga izostavila. Najbliži su joj centri Srebrenica i Rogatica, ali s njima nije povezana ni putovima za konjsku vuču. Luku nastanjava isključivo muslimansko stanovništvo. God. 1966. u njoj nije bilo uvedeno ni električno svjetlo, a tek nekoliko godina ranije u selu je započela radom osnovna škola.

¹⁴ Sve je ovo Jakšić svojevremeno pričao i Jusufu Hasiću, sada direktoru Preduzeća za turizam »Guber« u Srebrenici.

Zanimljivo je da se Jakšićevo saopćenje u potpunosti uklapa u opis koji daje Ricaut: Ricautovi poturi i »poturi« u Luki čitaju Novi zavjet, praveći paralele s Kur'anskim tekstom; poturi su — prema Ricautu — tumačili da je silazak svetog duha na duhove bio tip i lik Muhamedov; Isus pak nije pogubljen, već je iščeznuo, kako su to na tipično doketistički način seljaci Luke interpretirali smrt Isusa, o kome se inače danas među seljacima Luke održalo dosta apokrifnih pripovijedanja.

Pojava Novog zavjeta u bosanskih Muslimana — i to uvijek Novog, koji su bogumili poštovali — po mome mišljenju jedan je od bogumilskih relikata u ranijoj kulturi bosanskih Muslimana.

U svjetlu ovih podataka mislim da će se barem djelomično morati revidirati tvrdnja, koja se povlači još od Stanoja Stanojevića, prema kojoj su Turci pljačkali knjige i onda ih preprodavali hrišćanima.¹⁵ Vjerojatno je da se i to dešavalo, ali je, eto, bilo i »Turaka« koji su ovakve knjige kupovali da bi ih blagonaklono čitali i tumačili.

Zusammenfassung

ÜBER DIE BEZIEHUNGEN DER ISLAMISIERTEN BOGOMILEN ZU KROATISCHEN UND SLOWENISCHEN PROTESTANTEN

Der Autor kommentiert die häufig zitierten Angaben des englischen Diplomaten Paul Ricaut (1628—1700), die sich auf die islamisierten Bosnier, die sog. poturi (nom. sg. potur) in Bosnien beziehen. Ricaut behauptete unter anderem, die »poturi« hätten das Evangelium in slawischer Sprache gelesen, wenn sie sich auch für Moslems hielten. Eine fast identische Mitteilung enthält ein Bericht aus Dribrovnik vom 30. März 1596. Geht man davon aus, dass die »poturi« nur zyrilische Ausgaben zu lesen vermochten, so kommt nur in Betracht, dass sie das Neue Testament in der im Jahre 1563 gedruckten Übersetzung der istrischen Protestanten auf die čakavisch-kroatische Mundart lesen konnten. Tatsache ist, dass die protestantischen Reformatoren auch die Bekehrung der moslemischen Slawen zum richtigen Evangelium in ihr Program einbezogen hatten, so dass es begründet wäre anzunehmen, dass diese Propaganda auch wirklich durchgeführt wurde und bei den bosnischen Moslems einigen Widerhall fand. Es ist interessant, dass für jene Moslems, die nicht viel von religiösen Vorschriften halten, bis zum heutigen Tag das Wort »lutor« (d. h. Lutheraner) bewahrt geblieben ist. Dieser Ausdruck konnte in moslemischem Milieu gerade in Verbindung mit dem Interesse, das die islamisierten Bogomilen den lutherischen Büchern, konkret dem Neuen Testament entgegenbrachten, einen pejorativen Beiklang erhalten.

¹⁵ St. Stanojević, Knjige u starim srpskim zapisima. Letopis Matice srpske V, 1905.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

ŠIDAKOV ZBORNIK

*U povodu 75. godišnjice života
prof. dra Jaroslava Šidaka
i 30. godišnjice njegova uređivanja
»HISTORIJSKOG ZBORNIKA«.*

Redakcijski odbor

MIRJANA GROSS

IVAN KAMPUŠ

BOGDAN KRIZMAN

JOSIP LUČIĆ

HRVOJE MATKOVIĆ

BERNARD STULLI

Glavni i odgovorni urednik

MIRJANA GROSS

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE

